

(продолжение темы) // Свободная мысль. – 2006. - № 7 – 8. – С. 77–90. 11. Мельвиль А.Ю. О траекториях посткоммунистических трансформаций // Полис. – 2004. – № 2. – С. 64–75.

УДК 321 (477)

## ПОШУК ВЛАСНОЇ МОДЕЛІ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ В НОВІТНЬОМУ УКРАЇНСЬКОМУ КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМІ

*М. Томенко*

*Автор статті аналізує процеси конституціоналізму в його українській специфіці. Особлива увага приділяється розвитку політико-конституційної думки часів набуття незалежності в Україні. Також розглядаються умови вдосконалення Основного закону як державної стратегії України.*

**Ключові слова:** конституціоналізм, політична система, конституція, демократія, політико-економічні процеси.

*The author of this paper analyzes the processes of constitutionalism in its Ukrainian specificity. He gives attention to the development of political-constitutional thought in the times when Ukraine became independent state. He also reviews the conditions of improving of the Basic law as a state strategy of Ukraine.*

**Keywords:** constitutionalism, political system, the Constitution, democracy, political and economic processes.

Конституція України як головний нормативний та політико-правовий документ сьогодні знов потребує змін. На цьому шляху до конституційної дискусії мають бути залучені фахівці з політології, права, історії та філософії, експерти, а згодом з відповідними компромісними рішеннями й політики. Україна має свій досвід, а також може використовувати наявний світовий досвід конституційного будівництва і розвитку державності. Під час нових конституційних змін цей аспект стає вкрай важливим, оскільки дозволить врахувати наявні досягнення і помилки українського

конституціоналізму, імплементувати науково обґрунтований світовий досвід, але з урахуванням української історії та традицій.

Важливість історичних коренів та традицій українського владарювання вже не один раз автором обґрунтовувалася, отже тепер наголосимо на необхідності звернення до сучасного досвіду конституційної дискусії, яка розпочалася з набуттям Україною незалежності. Принципова відмінність цього етапу від попередніх полягала у тому, що нарешті українці отримали власну державу і отримали можливість самі визначати її організацію, порядок, інституціональну складову влади та суспільства, правила відносин всередині політичної системи України та Української держави з іншими країнами. Це основний контекст періоду, який запропоновано до аналізу в цій статті.

Конституціоналізм як політико-юридична традиція і нормативна практика має вже достатньо насичену історію, нині розвиваючись за кількома великими напрямками. В свою чергу, український конституціоналізм, незважаючи на продовження дискусій щодо його змісту вже також має власну історію, яка почалася з набуттям незалежності. В контексті предмета статті особливого сенсу глибоко аналізувати термін «конституціоналізм» немає, отже зосередимося на виділенні його напрямків та українській специфіці. В цьому сенсі доцільним буде розгляд сучасного конституціоналізму в політичному контексті, завдяки чому можливий саме політологічний аналіз конституційних процесів. Напрацювання юридичної науки можуть використовуватися як підґрунтя формування чіткого понятійно-категоріального апарату дослідження, а політична теорія в поєднанні з ретроспективним аналізом – як матриця визначення ефективності і перспектив конституційного процесу.

Одразу зауважимо, що, на нашу думку, доцільним в історіографічному описі політичних аспектів конституційної проблематики є виокремлення кількох напрямків. По-перше, це суспільно-політичні твори, які нині вважаються класичними у світовій політико-правовій думці. По-друге, це пошук стратегічних засад і пріоритетів українською елітою – твори громадських і політичних діячів, наукової та творчої інтелігенції тощо. Зважаючи на досить насичену історію таких пошуків, вони заслуговують на окремий розгляд у подальшому, хоча й в багатьох моментах логічно переплітатимуться з наведеними історіографічними розвідками. По-третє, ми не можемо обійти значний пласт напрацювання вчених-конституціоналістів, які з позицій юридичної науки

оцінюють зміст і форми наявних конституційних процесів, а також виробляють шляхи імплементації найбільш оптимальних моделей конституційного ладу. Водночас, ми спиратимемося на них лише у якості юридичного обґрунтування чітких понять, оскільки нас більше цікавить політичний, а не нормативний аспект.

Саме поняття конституції у запропонованому матеріалі можна звести до основного закону – найвищого державного нормативного акту, що визначає порядок і форми реалізації влади. В зазначеному сенсі поява сучасних конституційних процесів і їхнє осмислення пов'язується з трансформаційними політико-економічними процесами, які розпочалися в світі у XVII ст., хоча витоки конституціоналізму можна знайти в осмисленні питань володарювання філософами Давньої Греції і Риму, а також у системі права останнього. Але саме в епоху Відродження термін «конституція» отримує нове значення і починається активний розвиток класичного конституціоналізму, який спирається, перш за все, на ідеї концепцій природного права та суспільного договору. Саме в цей період осмислення політико-правових процесів набуває достатньо системного наукового характеру, що виявилось у появі та розвитку різних наукових течій і шкіл. Аспектам історії та українського конституціоналізму нині присвячено вже багато праць, зокрема й окремі авторські дослідження [1].

Винесеному нами у предмет дослідження періоду передував етап розвитку ідей конституціоналізму, пов'язаний з радянською добою. В той час конституційні ідеї фактично не мали самостійного значення і слугували обґрунтуванню існуючого політико-правового ладу, через що цей період часто називається номінальним конституціоналізмом. І лише наприкінці 80-х – початку 90-х років XX століття з'являються окремі спроби формування концепції соціалістичного (радянського) конституціоналізму, яка обґрунтовувала використання поняття «правова держава» в умовах суспільства, організованого на засадах соціалізму.

Водночас, цей період цікавий тим, що закладав основи створення майбутньої незалежної України, в першу чергу, через дисидентський рух. В працях представників руху шестидесятників, правозахисників Української Гельсінської Спілки та інших опозиційних течій (І. Дзюба, І. Драч, Л. Костенко, В. Лісовий, М. Осадчий, Д. Павличко Є. Сверстюка, В. Симоненко, В. Стус, В. Чорновіл тощо) яскраво простежуються пошуки моделі майбутньої української держави, взаємовідносин всередині неї та з сусідніми країнами. У край

важких для реалізації свободи слова умовах інтелектуали того часу намагалися знайти відповіді на питання розвитку українського народу і нації, його місця у світовій спільноті, шляхів задоволення його права на самовизначення та власну державу з широким політичними та громадянськими правами. В решті-решт, такі пошуки отримують певну формалізацію у вимогах демократичних рухів кінця 80-х – початку 90-х років ХХ століття.

Саме цей період політико-конституційної думки пов'язаний вже з набуттям Україною незалежності й є для нас найбільш цікавим. Нагадаємо, що головним недоліком, який експлуатується ще й досі, дослідниками визнавалася відсутність в Україні досвіду конституційного будівництва в межах власної самостійної держави. Незважаючи на наявний історичний та інтелектуальний досвід цілісної концепції конституціоналізму (ані в юридичному, ані в політологічному зрізі) вироблено не було. Цей аспект дозволяє західним дослідникам робити висновок по відношенню до країн пострадянського простору, у нас «будь-які ідеї, за винятком ідеї класичного конституціоналізму» [2]. Незважаючи на достатню кількість видатних українських вчених-правників незалежної України (Ф. Бурчак, С. Головатий, А. Заєць, А. Колодій, М. Козюбра, В. Копейчиков, М. Орзіх, В. Погорілко, В. Тацій, Ю. Тодика, В. Шаповал, Ю. Шемшученко, Л. Юзьков та багато інших), ідеї яких збагатили історію українського конституціоналізму, в нашій країні ще й досі не вироблено єдиних підходів до розуміння та пояснення процесів, які відбуваються навколо Конституції, а також механізмів вдосконалення вітчизняного конституційного процесу.

Слід погодитися з правниками М. Орзіхом та А. Крусян [3], що в українській конституційно-правовій думці конституціоналізм не отримав єдиного визначення і має безліч різних інтерпретацій, які досить умовно можна об'єднати у три основні великі підходи: політико-соціологічний, філософсько-історичний та юридичний. Найближчим до авторської позиції є саме політичний підхід, в якому конституціоналізм розглядається як особливий характер відносин держави і суспільства на основі консенсусу і компромісу, як дійсно-політична доктрина та рух. Ю. Тодика та В. Журавський визначають політичне розуміння конституціоналізму як оформлення суспільної згоди щодо відповідних цінностей, принципів і механізмів [4]. У свою чергу, В. Шаповал наголошує, що конституціоналізм – це, у першу чергу, політико-правова ідеологія, інтелектуальні узагальнення, які є надбанням певного періоду історичного розвитку [5].

До філософсько-історичного напрямку конституціоналісти включають світоглядні вчення про природне право, договірне походження держави, ідеалізовані проекти державного устрою тощо. Конституціоналізм в цьому напрямі розглядається [6] як вчення про Конституцію, що еволюціонує від парapolітології IV–III тис. до н.е. до виникнення політико-правової науки, а також як комплекс політико-правових ідей і практики державного будівництва буржуазії XVII– VIII ст.

Нарешті, юридичний напрям конституціоналізму розглядає останній як особливий режим і порядок функціонування державної влади на основі конституційних методів, а також як складну політико-правову систему. Саме цього напрямку сьогодні дотримується більшість сучасних вчених-конституціоналістів, критикуючи політико-соціологічний та філософсько-історичний напрями за абстрактність. Автор стоїть на позиціях того, що можливе поєднання юридичних аспектів, які дозволяють сформулювати чіткі категорії конституціоналізму з філософсько-історичними (дозволяють визначити світоглядні підходи та наявний досвід) та політико-соціологічними (завдяки яким можливе визначення реальної ситуації, потреб, інструментів та перспектив конституційного процесу в конкретних умовах) аспектами.

Використання окремих переваг такого підходу дозволяє простежити динаміку конституціоналізму вже в умовах незалежності. Так, дослідник В. Кампо на основі ретельного аналізу сучасних процесів вбачає тенденцію переходу українського конституціоналізму від євразійського до європейського цивілізаційного виміру [7]. Разом з іншими колегами [8] вчений приходить до визнання того факту, що у конституційно-правовому житті України співіснують декілька тенденцій, які відповідають основним політичним течіям українського суспільства. Основний зміст конституційно-правового життя нашої держави якраз відбувається в цьому контексті. Йдеться про перехідні (традиції та ін.) та класичні (наприклад, консерватизм) політичні культури, які позначаються на всіх процесах конституціоналізму, але врешті-решт призводять до європейського виміру українського конституціоналізму або новодемократичному конституціоналізму, який у підсумку матиме позитивні наслідки й у всіх інших сферах України.

Окремо слід згадати відомого теоретика конституційного процесу в Україні – Л. Юзькова. Будучи одним з авторів проекту Декларації

про державний суверенітет України, він активно відстоював позицію України на засіданнях Венеціанської комісії, наголошуючи якраз на ефективності Конституції як політико-правового інституту. Вчений чітко розрізняв Конституцію юридичну та фактичну, а також підтримував ідею Конституційного договору як одного з варіантів виходу України з кризи. Підхід Л. Юзькова імпонує авторові, оскільки вчений вважав доцільним на стадії підготовки робочих конституційних проектів залучення фахівців-конституціоналістів, а після всебічного обґрунтування кожного положення – надати політикам можливість аналізувати і прогнозувати сформовані тексти на предмет відповідності реаліям і перспектив впливу на розвиток суспільно-політичних відносин.

Особливу увагу Л. Юзькова отримали питання організації влади, зокрема її поділ на законодавчу, виконавчу та судову. Обґрунтовуючи необхідність балансу гілок влади, вчений з погляду раціональної організації відстоював позиції підтримки сильного інституту президентства [9]. Окрім цього, він підтримував ідею двопалатного парламенту, обґрунтовуючи та роз'яснюючи, що така модель не призведе в майбутньому до федералізму, а є більш ефективною організацією законодавчої влади. Ідеї Л. Юзькова щодо роздержавлення місцевих рад і перетворення їх у повноцінні органи місцевого і регіонального самоврядування були сприйняті науковою спільнотою як революційні і зрештою були підтримані такими вченими, як І. Бутко, Ю. Шемшученко, М. Пухтинський, М. Орзіх та ін.

Загадаймо також ідеї іншого відомого вченого-конституціоналіста – В. Погорілка [10], який репрезентував функціональний підхід розуміння конституційного процесу. У фокусі його уваги знаходилися актуальні проблеми сучасного конституційного права, зокрема, проблеми історії конституціоналізму, теорії та реалізації конституційного ладу, теорії конституції, конституційно-правових відносин, форм безпосередньої демократії, конституційної юстиції тощо. Вчений виступав за розвиток безпосередньої демократії, новий конституційний лад, у якому народ мав би не тільки політичну владу, але й право здійснювати її.

В новітній період розвитку українського конституціоналізму з'являються також ґрунтовні праці істориків та політологів [11], присвячені цьому питанню. Зокрема, з'ясувалася роль процесу підготовки та прийняття Конституції України 1996 року у становленні

української держави, висвітлювався складний процес імплементації світового досвіду до українських реалій, вплив виборів в Україні на конституційний процес та стратегічні пріоритети нашої держави тощо.

Згаданими раніше іменами репрезентується в основному середовище юристів-науковців, а також політологів-практиків. Зазначимо, що нині в Україні існує ціла низка державних, наукових, громадських, експертних структур, які займаються питаннями конституціоналізму. Однак, аналіз більшості експертних матеріалів дозволяє зробити висновок про певну хаотичність, наявну в сучасних дослідженнях, коли академічна наука дедалі більше виглядає відірваною від політичної практики. Тим не менше, дослідження українських академічних інститутів сьогодні складають основну спадщину теоретичних засад українського конституціоналізму, є підґрунтям і подальших досліджень, зокрема політичного конституціоналізму.

Окрім експертів – представників академічної науки, останнім часом почали набувати розвитку громадські експертні організації. Однією з найбільш вдалих спроб об'єднати громадські організації та мережі для вироблення спільної позиції щодо конституційної реформи стало створення у 2007 році Громадської асамблеї України [12]. Сама ідея такої організації полягала в залученні фахівців і професіоналів до спеціального всенародно обраного органу – Конституційної асамблеї. Сьогодні ця мережа об'єднує понад 400 громадських організацій з усіх регіонів України і активно продовжує практику експертного обговорення конституційної реформи. 2008 року відбулася друга асамблея – «Нова Конституція: позиції громадянського суспільства», яка сформулювала основні вимоги до представників влади та політичних сил щодо проведення Конституційної реформи та окреслила власну точку зору на її перебіг. Водночас, напрацювання громадських експертів в межах цієї ініціативи так і залишилися надбанням лише тих, хто брав участь в її обговоренні.

Цікавий проект здійснювався з березня по листопад 2008 року на базі Школи політичної аналітики при НаУКМА, Українського незалежного центру політичних досліджень та Комітету виборців України. Проект мав назву «Експертна підтримка конституційного процесу в Україні»[13] і реалізовувався за сприяння National Endowment for Democracy, продовжуючи традицію експертного обговорення конституційних змін, розпочатого в межах реалізації

проекту «Коаліція НУО за ефективну конституційну реформу в Україні». Представники громадських організацій та науковці в межах цього проекту погодилися, що основною причиною, яка стала на заваді комплексного оновлення Конституції України, була відсутність справжнього громадського та експертного обговорення законопроекту про внесення змін до Конституції, а також поспішність правок, які вносилися у законопроект вже напередодні голосування 2004 р. Окрім іншого, експерти визнавали, що нині конституція нашої країни стала «заручником політичних баталій між представниками різних політичних сил та органів державної влади», коли жоден з ключових політичних суб'єктів не готовий до компромісу і має власний, певною мірою кон'юнктурний, варіант конституційних змін. В межах проекту експертам вдалося досягти одну з програмних цілей – представити альтернативний громадський варіант конституційних змін, запропонувавши аполітичний формат реформування Конституції. Однак політична практика знов продемонструвала, що попри бажання і проведення численних експертних заходів, повноцінно долучитися до процесу підготовки та прийняття нової Конституції України громадським організаціям не вдалося.

Однією з тенденцій, що зберігається з часу набуття незалежності, залишається відсутність координації, як на науковому, так і на політичному (чи законодавчому) рівнях. Тобто, за наявності широкої юридичної бази та багатьох ґрунтовних досліджень з цього приводу у площинах політології, історії, філософії, проблема відсутності більш менше узагальнених поглядів на стратегію розвитку України залишається гострою. Водночас, позитивним є можливість проводити реальну наукову дискусію стосовно проблем конституціоналізму та визначення стратегії розвитку нашої держави, хоча й в багатьох дослідженнях відсутня системна та реальна адаптованість наявної методології для формування сучасних стратегічних засад розвитку України.

Загалом, проведений аналіз становлення та розвитку політико-конституційної думки у період з набуття Україною незалежності дозволяє зробити кілька важливих висновків.

З 1990 року в Україні розпочинається новітній етап, пов'язаний спочатку з прагненнями, а пізніше з фактом якісно нової характеристики українського суспільства – отримання своєї незалежної держави. Цей період – один з найскладніших в історії українського конституціоналізму і включає кілька



окремих підетапів, які будуються навколо двох основних подій: прийняття Конституції 1996 р. та змін до неї у 2004 р. На цьому етапі вже відкрито з'являються, розвиваються, обговорюються і набувають офіційного статусу ідеї і концепції про демократичний конституційний лад України, розподіл повноважень між гілками влади, відкриті демократичні вибори, референдум, політичні і громадянські права та обов'язки українського громадянина, систему місцевого самоврядування тощо. Це період величезних можливостей і, водночас, загроз, пов'язаних з браком досвіду конституційного будівництва, час помилок і раптових відкриттів на шляху до пошуку місця України в світі, «правил гри» всередині неї, численних компромісів задля подальшого розвитку української державності. З цього часу українські вчені-конституціоналісти, юристи, політологи, історики, філософи та державознавці отримують реальний шанс побудувати державу, окремі проекти для якої надавала наша інтелектуальна історія, наші традиції і наше бачення майбутньої України. Цей період триває й досі, оскільки вироблення Стратегії нашої держави ще перебуває на стадії підготовки, а Конституцію знов чекають зміни.

Загалом, аналіз становлення і розвитку конституційно-правової думки в Україні дає підстави вбачати тісний його зв'язок із світовими тенденціями та вітчизняною історією, хоча періоди конституціоналізму й не співпадають з періодизацією історії України.

Отже, наявна історія сучасного українського конституціоналізму, головною ознакою якої було отримання власного державного утворення, свідчить про існування, але, дуже часто, нехтування окремими фахівцями українського досвіду та специфіки, які цілком відбивають загальносвітові тенденції і мають бути використані у подальшій спільній роботі науковців і політиків стосовно вдосконалення Основного закону як державної стратегії України. Широта поглядів представників українського конституціоналізму на основні елементи державотворчого процесу і розвитку української державності виступають лише позитивним аспектом, оскільки за наявності відповідної координації можуть дозволити провести широку фахову і суспільну дискусію навколо подальшої долі нашої країни з виробленням оптимальної та ефективної державотворчої стратегії. Процес подальших конституційних змін пов'язаний вже не тільки з використанням української історії й традицій у подальшій формалізації державної стратегії в Конституції України, але й

з врахуванням вже наявного досвіду практичного конституційного будівництва. Таким чином, можливим стає вдосконалення Основного закону, який би відбивав прагнення народу України, знання й досвід представників політичної та конституційної наук, здатність до компромісів та позитивне бачення майбутнього нашої держави політиками різного ідеологічного спрямування, став би суттєвим підґрунтям розвитку оптимальної на нинішньому етапі моделі Української держави.

**1.** Томенко М.І. Історія Української Конституції .... **2.** Шайо А. Самоограничение власти (краткий курс конституционализма) / Пер. з венг. – М.: Юристъ, 2001. – 294 с. – С. 11. **3.** Орзих М.Ф., Крусян А.Р. Современный конституционализм: теория и перспективы развития // Современный конституционализм. - № 1. – 2006. [Електронний ресурс]. Режим доступу: [http://www.kspmri.dknet.com/MAG/?id=5&id\\_article=4da0dac591d36c183af9dbdb7624a3d6&lang=ru#5](http://www.kspmri.dknet.com/MAG/?id=5&id_article=4da0dac591d36c183af9dbdb7624a3d6&lang=ru#5), вільний. – Заголовок з екрану. – Мова: рос. **4.** Конституційне право України: Підручник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. Ю.М. Тодики, В.С. Журавського. – К., 2002. – С.5. **5.** Шаповал В.М. Сучасний конституціоналізм. – К., 2005. – С. 17. **6.** Конституція незалежної України: Нав. посібник. За ред. В.Ф. Погорілка, Ю.С. Шемшученка, В.О. Євдокимова. – К., 2000. – С.5. **7.** Кампо В. Український конституціоналізм: європейський вимір // Юридична газета. – 2006. – № 10 (70). – 31 травня. – С. 13. **8.** Батанов А.А., Кампо В.М., Шумак І.А. Новодемократический конституционализм в Украине: проблемы становления и развития // Современный конституционализм. - № 1. - 2007 [Електронний ресурс]. Режим доступу: [http://www.kspmri.dknet.com/MAG/?id\\_article=7c145598e633e899e577d7458b73ec4f&lang=ru](http://www.kspmri.dknet.com/MAG/?id_article=7c145598e633e899e577d7458b73ec4f&lang=ru), вільний. – Заголовок з екрану. – Мова: рос. **9.** Селиванов А. Конституционные идеи профессора Леонида Юзькова и современность // Голос Украины. – 2008. – 25 января [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/rus/article/1201182482.html>, вільний. – Заголовок з екрану. – Мова: укр. **10.** Див. напр.: Погорілко В.Ф. Конституційне право України. 2-ге доопрацьоване видання : Наукова думка, 2000. – 733 с. **11.** Див. напр.: Кремень В., Табачник Д., Ткаченко В. Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду). – К., 1996; Литвин В. Конституційний процес. Основні положення Конституції України

// Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Історія., 2001. – Вип. 52. – С. 32-45.; Томенко М. Вказ. праця. **12.** Громадська асамблея України [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://gau.org.ua>, вільний. – Заголовок з екрану. **13.** Експертна підтримка конституційного процесу в Україні [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.spa.ukma.kiev.ua/konst/>, вільний. – Заголовок з екрану. – Мова: укр.

УДК 328.123

## ПОШУКИ УКРАЇНСЬКОЇ МОДЕЛІ ПАРЛАМЕНТСЬКОЇ ОПОЗИЦІЇ\*

*І. Зварич, Ж. Дутчак*

*Досліджується процес створення вітчизняної моделі парламентської опозиції в контексті сучасних тенденцій розвитку української політичної системи за парламентсько-президентської форми державного правління. Підкреслюється проблема визначення та узгодження функцій парламентських інституцій - коаліції та опозиції; розглядається співвідношення форми державного правління та партійної системи*

**Ключові слова:** парламентська опозиція, елементи політичної системи, форми державного правління, структура парламенту.

*The process of forming of domestic model of parliamentary opposition is researched in the context of modern tendencies of the development of Ukrainian political system during the parliamentary-presidential form of state government. The author accentuates the problem of determining and coordination of the functions of parliamentary institutions – coalition and opposition. The correlation of a form of state government and party system is reviewed.*

**Keywords:** parliamentary opposition, the elements of political system, the forms of state government, structure of the Parliament.

\* За матеріалами виступу на Всеукраїнській науковій конференції «Народний Рух України у новітньому українському державотворенні та розбудові громадянського суспільства» (29 жовтня 2009 року, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ)